

Володимир Кузьменко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

КЛУБИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ДОЗВІЛЛІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР В 1950-1960-Х РОКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Volodymyr Kuzmenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

CLUBS IN THE DAILY LEISURE OF THE RURAL POPULATION IN USSR IN 1950-1960-S (BASED ON CHERNIHIV REGION)

The article considers the place of clubs in the everyday leisure activities of the population of rural areas. It also describes problems in the functioning, financing and material providing of cultural organizations through the prism of the submitted letters and complaints of local residents to the authorities and print media. Also the author characterizes forms of participation of peasantry in activity of clubs. The attitude of villagers to these institutions and various types of recreation organized by them were analyzed. There were highlighted peculiarities of ideological propaganda in the rural regions, a specific tool of which were clubs. The author considered the place of cultural institutions in educational and propaganda work among the peasantry, which was determined by the leadership of local party-state entities.

Key words: peasants, club, workshop, everyday life, leisure, Chernihiv region.

Дозвілля займає важливе місце в житті будь-якої людини. У радянську епоху партійно-державне керівництво намагалось поставити під контроль діяльність закладів культури та впливати й контролювати дозвілля населення. Клуби вважались не просто місцем відпочинку, їх діяльність в часи існування СРСР була продовженням ідеологічної діяльності КПРС у формі культурно-просвітницької роботи¹. Проте, важливим аспектом для розуміння їх ролі в житті сільського соціуму, залишалась власне ставлення місцевого населення до їх діяльності.

Це питання є актуальним в сучасних умовах, коли в умовах глибокої демографічної та економічної кризи в сільській місцевості України постало питання про забезпечення якісного функціонування системи закладів культури.

Повсякденний вплив державних, партійних та громадських структур на сільське населення на низових ланках є мало досліджуваною темою в соціальній історії селянства в радянську епоху. Останніми роками з проблематики діяльності клубів в сільській місцевості побачили світ наукові праці Кометчикова І.², Романюка І.³, Булах Т.⁴, в яких висвітлено особливості функціонування, забезпечення, просвітницької та ідеологічної роботи сільських клубів. Проблеми стану закладів

¹ Кометчиков, И.В. (2014). Клубные учреждения в культуре повседневного досуга села Центрального Нечерноземья 1945-1953 гг. *Грамота* 12(50). <<http://www.gramota.net/materials/3/2014/12-3/22.html>> (2017, травень, 25).

² Кометчиков, И.В. (2014). Клубные учреждения в культуре повседневного досуга села Центрального Нечерноземья 1945-1953 гг. *Грамота* 12(50). <<http://www.gramota.net/materials/3/2014/12-3/22.html>> (2017, травень, 25).

³ Романюк, І.М. (2010). Сільські клуби в 1950-х – середині 60-х рр. ХХ ст.: наростання кризи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. вип. 17* Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 33-37.

⁴ Булах, Т. (2015). Внесок колгоспів у розбудову культурно-освітньої та соціально-побутової інфраструктури українського села доби відлиги. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія вип. 1.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 125-129.

культури та соціальної інфраструктури на селі у повоєнний період присвячені роботи Рибак І.¹, Мічуда В.². Проте питання саме ставлення населення до їх діяльності залишається практично поза увагою і тому потребує додаткового висвітлення. Метою цієї статті є аналіз ролі клубів у повсякденному житті селянства в 50-60-х роках ХХ ст., на прикладі Чернігівської області УРСР.

Для розкриття цієї теми доцільно розглянути такі аспекти як специфіка ідеологічної роботи на селі; особливості функціонування закладів культури в сільській місцевості; участь місцевого населення в роботі клубів та їх гуртків; ставлення селянства до функціонування цих установ; скарги та листи з приводу їх незадовільної діяльності до органів влади та ЗМІ.

У повоєнні роки центром усього культурного життя на селі були клуби. Післявоєнне становище поставило перед ними нові вимоги, адже вони на селі були одночасно кінозалом, лекторієм і місцем відпочинку³. Отже, не дивно, що вони відігравали важливу роль в повсякденному житті селянства.

У складні суперечливі процеси в соціально-економічній і духовній сферах суспільства на межі 50-х – середині 60-х рр., виявили необхідність якісних змін у діяльності сільських клубів, оскільки нова економічна ситуація вимагала перегляду їх ролі, функцій і значення, переосмислення вкорінених стереотипів, сформованих традиційних напрямів та форм роботи⁴. Діяльність клубів була сконцентрована на кількох напрямках, в межах визначених директивами партійно-державного керівництва відповідно до пануючої ідеології, яка передбачала, що через активна ідеологічна та культурно-просвітницька робота цих закладів забезпечить підтримку сільського населення при реалізації соціально-економічних планів держави. Як результат основними напрямками роботи цих закладів була інформаційна та пропагандистська робота, тоді як творчій стороні приділяли значно менше уваги.

В УРСР в досліджуваний період діяли сільські, колгоспні клуби. Загалом заклади культури в сільській місцевості перебували в скрутному становищі, оскільки до них застосовували залишковий принцип фінансування, що призводило до того, що в селах не вистачало найнеобхіднішого: кіноустановок, книг, журналів, радіоприймачів, меблів, коштів для ремонту будівель, відчувалась нестача кваліфікованих працівників, ці проблеми не рідко перекладались на плечі керівників місцевих господарств. Клуби залежали від фінансування місцевими артілями, кошти на них виділяли за рішенням зборів членів артілі та з дозволу правління, але не завжди їх втрачали за призначенням, до того ж з числа своїх працівників не завжди можна було знайти відповідальну особу, що буде займатися культурно-просвітницькою роботою. Будівельні матеріали заготовлені Укоопспілкою для будівництва та ремонту колгоспних клубів не рідко використовувались господарствами не для визначених цілей. Не рідко приміщення клубів були не підготовлені до потреб відвідувачів, оскільки знаходились в колишніх переобладнаних храмах, житлових будинках, не отоплювались в холодну пору року, не мали достатньої кількості меблів, необхідного для функціонування інвентарю та реквізиту.

Розуміючи важливість задоволення культурних потреб селянства держава намагалась поліпшити ситуацію. у січні 1950 р. з метою усунення недоліків у культурному будівництві була прийнята Постанова ЦК КП(б)У “Про стан і заходи поліпшення будівництва клубних приміщень у сільській місцевості”, що мала стимулювати розвиток мережі закладів відпочинку в УРСР. Як результат в Чернігівському районі Чернігівської області в 1947 р. було лише 14 сільських клубів, то як в 1951 р., вже – 26⁵. До будівництва закладів культури партійно-державне керівництво активно залучало у вільний час від роботи в колгоспах селян, апелюючи до необхідності забезпечення духовних потреб населення та використовуючи бажання місцевих жителів, особливо молоді, мати організовані місця відпочинку. Для забезпечення клубів фаховими кадрами з 1956 р. були організовані 6-місячні курси для підготовки фахівців із культурно-масової та виховної роботи, які

¹ Рибак, І. (2000). *Соціально-побутова інфраструктура українського села*. Кам'янець-Подільський, 304.

² Мічуда, В. (2014). Діяльність сільських закладів культури в 1945 – середині 1950-х рр. *Наукові записки з української історії*. вип. 34 Переяслав-Хмельницький, 78-84.

³ Мічуда В. (2014) Діяльність сільських закладів культури в 1945 – середині 1950-х рр. *Наукові записки з української історії*. вип. 34 Переяслав-Хмельницький, 78.

⁴ Романюк, І.М. (2010). Сільські клуби в 1950-х – середині 60-х рр. ХХ ст.: наростання кризи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. вип. 17. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 34.

⁵ Державний архів Чернігівської області. *Фонд Р-1279, Справа 1, Опис 1*, Арк. 32.

проводилися за рахунок коштів колгоспів та профспілок. Досить часто працівники закладів культури суміщали роботу в них із основною роботою в колгоспі, школі, дитсадку.

Однією із поширених форм культурно-освітньої роботи на селі були різноманітні гуртки, що створювались при клубах з урахуванням інтересів колгоспників. Заняття в них, як і вся клубна робота, проводились безкоштовно. Основною метою гуртків було поглиблення масово-політичної роботи і більш повне задоволення різноманітних духовних запитів сільського населення¹. Існували хорові, драматичні, літературні, фізкультурні гуртки. Репертуар гуртків художньої самодіяльності був різноманітним, в ньому були гуморески, п'єси, танцювальні та музикальні номери. Наприклад, колектив клубу с. Понориця в Чернігівській області за 2 місяці 1963 р. дав 12 музикальних концертів та поставив 3 п'єси: «сватання на Гончарівці», «По ревізії», «Посединок»².

Значною популярністю користувались концерти, пам'ятні вечори присвячені пам'ятним датам, відзначенням державних свят, шанування місцевих «ударників соціалістичної праці», відзначення успіхів в діяльності місцевого господарства при виконанні або перевиконанні плану. Наприклад, тематичний вечір в клубі в с. Борзна Бахмацького району колгоспу «Україна», що проходив 16 квітня 1963 р. мав назву «Свято весни» та включав велику кількість різноманітних заходів³. Спочатку виступив керівник місцевого господарства, охарактеризувавши стан проведення весняно-польових робіт, далі відзначив передовиків та ударників виробництва, висловив надію на перевиконання цьогорічного господарського плану. Наступним слово взяв голова місцевої парторганізації, він відзначив успіхи сільського господарства району, області та республіки в цілому, згодом розкритикував наявність в громаді п'яниць та «тунеядців», які не працюють добросовісно в колгоспі, закликав правління артілі до організації контролю за проведенням просвітницької роботи в колективі. Далі відбулись виступи членів хорового та драматичного гуртків місцевого клубу, вечір закінчувався переглядом кінофільму пропагандистського змісту.

Важливим аспектом діяльності сільських клубів стала організація та проведення переглядів кінофільмів. У місцевих партійно-державних органах Чернігівської області, керівники обкому КП(б)У й облвиконкому в післявоєнний період зазначали, що кінематограф є більш потужним агітаційним інструментом ніж преса та радіо, а тому має бути одним із ключових засобів пропаганди на селі⁴. Значною проблемою залишалось питання оплати роботи пересувних кіноустановок колгоспами, через що виникали борги перед «Головкинопрокатом», як наслідок значна частина господарств не мала змоги оплачувати кіносеанси, а тому залишала колгоспників без перегляду кінофільмів. Значною проблемою для проведення кіносеансів ставали періодичні перебої з постачання електричного струму.

Додатковим навантаженням на плечі працівників закладів культури лягав обов'язок участі в роботі організованих партійним активом агітаційно-культурних бригад, які мали у весняно-літній період під час сівби чи збирання врожаю проводити виїзні концерти в полі для організації відпочинку колгоспників на місцях за участю представників місцевої художньої самодіяльності, що мало на меті стимулювати серед селянства бажання до виконання господарських планів, що висвітлювалось в місцевій пресі. Наприклад в Носівському районі, Чернігівської області у 1961 р. діяло 8 таких бригад, що давали по 3-4 концерти на день, в репертуарі яких були промови агітаторів та місцевих партійних керівників, виступи хорових колективів, баяністів, постановки гуморесок та невеликих п'єс⁵.

У сільських клубах також проводились різноманітні заходи, не пов'язані безпосередньо із відпочинком, серед них збори членів артілі, засідання товариських судів, зібрання партійно-комсомольського активу, зустрічі із представниками керівництва району, виступи агітбригад, урочистості до святкування державних свят та пам'ятних дат. Нагородження передовиків виробництва та ударників соціалістичної праці.

У той же час місцевий партійно-комсомольський актив звертав увагу на низький рівень ідеологічно-виховної роботи відповідними працівниками серед населення в закладах культури.

¹ Романюк, І.М. (2010). Сільські клуби в 1950-х – середині 60-х рр. ХХ ст.: наростання кризи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. вип. 17.* Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 34.

² Успіхи місцевого клубу (1963, квітень 20). *Деснянська правда*, 45, 4.

³ Свято весни в Борзні (1963, квітень 17). *Деснянська правда*, 44, 3.

⁴ Державний архів Чернігівської області. *Фонд Р-5036, Спр 789, Опис 4, Арк. 13.*

⁵ Приїхали підтримати хліборобів (1961, серпень 16). *Деснянська правда*, 88, 3.

Наприклад, в с. Тиниця Бахмацького району основу діяльності клубу становлять кіносеанси, танці, прослуховування музики, практично не проводиться ідеологічна робота серед місцевих жителів, не вистачає журналів та агітаційних матеріалів, оскільки завідуючий не бажає цим займатись¹. Досить часто представники сільського активу зауважували в своєму спілкуванні з представниками влади, що відсутність в невеликих селах та хуторах клубів чи їх не систематична робота сприяє тому, що селяни змушені самі організувати самостійно свій відпочинок, влаштовувати гулянки з вживанням спиртного, ігноруючи зауваження зі сторони, апелюючи до того, що інших форм відпочинку просто не має в селі. До речі, самі селяни постійно звертались до районного та обласного керівництва з метою отримання підтримки та фінансування будівництва нових і ремонту діючих клубів, оскільки були зацікавлені в різноманітності повсякденного відпочинку на селі.

У місцевих клубах також відбувались сімейні свята, в основному весілля, які проводились у відповідних «кімнатах щастя» з процедурою реєстрації шлюбу за присутності місцевого керівництва, яке урочисто вручало свідоцтво молодят². Не рідко у них відбувалась невеликі концерти за участі представників місцевої самодіяльності на честь проводів молодих хлопців на службу до армії³.

Досить часто селяни скаржились на якість відпочинку в клубах. Наприклад надходили листи до обласної газети про роботу клубу с. Долинське Менського району та в с. Галасівка Бахмацького району мали місце зриви кіносеансів, пропуск відвідувачів без квитків, розпиття спиртного, бійки, пошкодження меблів, хуліганські дії⁴. Поширеним явищем були скарги на роботу самих клубів та їх працівників. Наприклад, заклади культури Менського району періодично не працювали, адже це майже завжди залежало від волі завідуючого, часто працівники знаходяться в не тверезому стані, гроші не всі колгоспи регулярно виділяють на клуби, їх період роботи нерідко припадає тільки на робочі дні, коли більшість місцевих жителів не можуть прийти через особисті справи чи роботу в підсобних господарствах⁵. У с. Курінь Бахмацького району завідуючий використовує клубний баян для своїх цілей, гуляє в знайомих та друзів, а клуб в цей час залишався закритим⁶. Поширеним явищем були скарги на якість кіносеансів, адже нерідко селянам доводилось йти кілька кілометрів до клубу, який міг не працювати з різних причин (поломка кіноапарату, відсутність струму, не прибуття пересувної кіноустановки), у той же час в клубах могло не вистачати стільців, кіноплівки могли бути погано змонтованими, якість зображення низьким, власне перегляд могли призначити на пізню годину, тоді доводилось повертатись з клубу вночі о 3-й чи 4-й годині ночі⁷.

У сільських клубах не рідко форми відпочинку залежали власне від побажань селян, наприклад в них досить часто грали в карти, доміно, вживали спиртні напої, а керівництво клубів на це нерідко мало звертали увагу, намагаючись не псувати стосунки з відвідувачами⁸.

Електрифікація сільської місцевості широко розгорнута в «хрущовську добу» також вплинула на повсякденний відпочинок селянства в клубах. З підключення до мережі цих установ це дало можливість розмістити стаціонарні кіноустановки, встановити радіоприймачі, радіоли, проводити в більш зручних у мовах більше часу для відпочинку⁹. У той же час в селах де підключення до електромережі ще не відбувалось клуби працювали значно менше часу, проведення кіносеансів залежало від роботи бригад пересувних кіноустановок, які нерідко ламались або могли не дістатись до віддалених сіл через бездоріжжя. Варто зауважити, що при електрифікації сільської місцевості в першу чергу підключали господарські та адміністративні будівлі колгоспів, сільради, а вже потім клуби, будинки культури, магазини, фельдшерсько-акушерські пункти, школи, дитсадки, в останню чергу житлові приміщення самих колгоспників, що яскраво свідчить про ставлення влади до питання забезпечення культурних та соціально-побутових потреб селянства.

Ставлення та участь в діяльності сільських та колгоспних клубів серед населення було різноманітним в залежності від обставин, в залежності від пори року, особистих стосунків

¹ Чому важливо працювати з людьми на місцях (1961, січень 23). *Деснянська правда*, 7, 2.

² Нові обряди (1963, жовтень 2). *Деснянська правда*, 96, 5.

³ Наші захисники (1963, жовтень 2). *Деснянська правда*, 96, 6.

⁴ Скільки це буде тривати? (1963, травень 27). *Деснянська Правда*, 54, 6.

⁵ Відбулась обласна нарада керівників закладів культури (1963, жовтень 29). *Деснянська правда*, 104, 5.

⁶ Листи до редакції (1959, січень 30). *Ленінський прапор*, 6, 2.

⁷ Коли кіно побачать в нашому селі? (1959, червень 17). *Правда Прилуччини*, 54, 3.

⁸ Чому не звертають увагу? (1963, березень 9). *Деснянська правда*, 34, 4.

⁹ Підсумки виконання плану електрифікації області за 1962 р. (1963, січень 4). *Деснянська правда*, 2, 3.

із працівниками закладів культури, програми заходів та репертуару, вікової категорії відвідувачів. Селяни активно відвідували кіносеанси, концерти місцевих та районних гуртків художньої самодіяльності, менше проявляли інтересу до заходів пов'язаних із відзначенням пам'ятних дат, державних свят, прослуховування радіопередач, літературних вечорів. Значно поширеними були настільні ігри (шахи, шашки). Серед молоді великою популярністю користувались клубні танці, прослуховування музики, якщо у селі не було клубу або він не працював молоді люди відвідували схожі заклади в сусідніх селах.

Найменше активність селяни виявляли цікавості до роботи гуртків із вивчення комуністичної ідеології та перегляду агітаційної літератури. Наприклад, в колгоспі імені Жданова в Бахмацькому районі, селяни рідко беруть участь агітаційного гуртка або приходять в невеликій кількості. Просидівши з півгодини поговоривши про свої проблеми, переглянувши кілька сторінок агітматеріалів, вони йдуть додому. На запитання працівника: «Чому вони не хочуть відвідувати гурток?». Селяни відповідали: «Нам сказали, ми записались, але в нас стільки справ вдома, що вгору ніколи глянуть!»¹. Такі факти яскраво показують незацікавленість селян у вивченні основ комуністичної ідеології в гуртках, вони віддавали перевагу вирішенню своїх особистих проблем, роботі в підсобних господарствах, що було свідченням номінального, демонстративного інтересу до питань, які мало стосувались їх життєвих проблем.

Загалом масова сільська культура, що виражалась у формі проведенні заходів в сільських клубах, як і самі установи, користувались популярністю серед місцевого населення. Окрім звичного відпочинку в них селяни могли зустрітись зі друзями та знайомими, обговорити останні новини, послухати місцевих колгоспних та партійних керівників, ознайомитись з плітками, зав'язати стосунки в неформальній атмосфері.

Отже, сільські клуби займали дуже важливе місце в повсякденному дозвіллі місцевого населення, що виражалось в участі селянства в проведенні різноманітних заходів, роботі в гуртках. Заклади культури в сільській місцевості виконували функцію інструменту пропаганди комуністичної ідеології та радянського способу життя. Не зважаючи на партійно-державний контроль за діяльністю закладів культури на селі, відвідувачі все ж мали вплив на різноманіття форм відпочинку, що нерідко залежало від їхньої ініціативи. Фінансування клубів за залишковим принципом та неможливість колгоспів виділення коштів у достатньому обсязі спричиняло до проблем із матеріальним забезпеченням цих установ. Важливість сільських клубів в повсякденному житті селян також засвідчує кількість скарг та листів від населення до органів влади та преси з метою поліпшення якості їх роботи та обслуговування відвідувачів, розширення репертуару, урізноманітнення проведених заходів контролю за діяльністю працівників закладів культури.

References:

1. Bulakh, T. (2015) Vnesok kolhospiv u rozbudovu kul'turno-osvitn'oyi ta sotsialno-pobutovoyi infrastruktury ukrayinskoho sela doby vidlyhy [Collective contribution to the development of cultural, educational and social infrastructure Ukrainian village in thaw period]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya* [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk. Series: History]. vol. 1. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka, 125-129. [in Ukrainian].
2. Vidbulas oblasna narada kerivnykiv zakladiv kultury (1963, October 29).[The regional meeting of the governing establishments of culture was held] *Desnyanska pravda* [Desna's truth], 104, 5. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-1279, Case 1, Series 1*, Ark. 103 [in Ukrainian].
4. Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti [The State Archive of Chernihiv region]. *Fund R-5036, Case 789, Series 4*, Ark. 174 [in Ukrainian].
5. Kometchikov, I.V. (2014). Klubnye ucherezhdzenie v kul'ture povsednevnogo dosuga sela Central'nogo Nechernozem'ja 1945-1953 gg. [Club institution in the culture of everyday leisure in the village of Central Non-Black Earth Region, 1945-1953]. *Gramota* 12(50). <<http://www.gramota.net/materials/3/2014/12-3/22.html>> (2017, May, 25) [in Russian].
6. Koly kino pobachat v nashomu seli? (1959, June 17).[When the film will be seen in our village? (June, 17, 1959)] *Pravda Pryluchchyny* [The truth of Pryluchchyna], no. 54, 3 [in Ukrainian].

¹ Потрібно знаходити час (1957, лютий 1) *Ленінський прапор* 10, 2.

7. Lysty do redaktsiyi [The letters to the editorial staff] (1959, January 30). *Lenins'kyy prapor* [Lenin's flag], 6, 2 [in Ukrainian].
8. Michuda, V. (2014). Diyalnist silskykh zakladiv kultury v 1945 – seredyni 1950-kh rr. [Activities rural cultural institutions in 1945 - mid 1950's.]. *Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi* [Scientific notes of Ukrainian history], vol. 34. Pereyaslav-Khmelnytskyi, 78-84 [in Ukrainian].
9. Nashi zakhysnyky [Our defenders] (1963, October 2). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 96, 6 [in Ukrainian].
10. Novi obryady [The new rite] (1963, October 2). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 96, 5 [in Ukrainian].
11. Pidsumky vykonannya planu elektryfikatsiyi oblasti za 1962 r. [The results of the implementation of the plan of region electrification for 1962] (1963, January 4). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 2, 3 [in Ukrainian].
12. Potribno znakhodyty chas [It is necessary to find the time] (1957, February 1). *Lenins'kyy prapor* [Lenin's flag], 10, 2 [in Ukrainian].
13. Pryyikhaly pidtrymaty khliborobiv [They arrived to support grain-growers] (1961, August 16). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 88, 3 [in Ukrainian].
14. Rybak, I. (2000). *Sotsialno-pobutova infrastruktura ukrayinskoho sela* [Social and residential infrastructure of Ukrainian village]. Kamyanets-Podilskyi, 304. [in Ukrainian].
15. Romanyuk, I.M. (2010). Silski kluby v 1950-kh – seredyni 60-kh rr. XX st.: narostannya kryzy [Village clubs in the 1950's - mid 60's. XX century: growing crisis]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubynskoho. Seriya: Istoriya*. [Scientific Proceedings of the Vinnitsa State Pedagogical University Kotsiubynskyi. Series: History], vol. 17 Vinnytsia: TOV Nilan-LTD, 33-37 [in Ukrainian].
16. Pryyikhaly pidtrymaty khliborobiv [They arrived to support grain-growers] (1961, August 16). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 88, 3 [in Ukrainian].
17. Svyato vesny v Borzni (1963, April 17) [The holiday of spring in Borzna]. *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 44, 3 [in Ukrainian].
18. Skilky tse bude tryvaty? [How much will it last?] (1963, May 27). *Desnyanska Pravda* [The Desna's truth], 54, 6 [in Ukrainian].
19. Uspikhy mistsevoho klubu [The successes of local club] (1963, April 20). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 45, 4 [in Ukrainian].
20. Chomu vazhlyvo pratsyuvaty z lyudmy na mistsyakh [Why it is important to work with people on places] (1961, April 23). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 7, 2 [in Ukrainian].
21. Chomu ne zvertayut uvahu? [Why don't they pay attention?] (1963, March 9). *Desnyanska pravda* [The Desna's truth], 34, 4 [in Ukrainian].